

Р.Г.Процюк,

доктор медичних наук, професор,
Національний медичний університет
імені О.О. Богомольця;

Л.І.Прохоренко,

доктор психологічних наук,
заступник директора з науково-експериментальної роботи,
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
<mailto:lesya-prohor@ukr.net>

СТРАТЕГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В ІНКЛЮЗИВНОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Анотація.

У статті окреслено основні стратегії психологічного супроводу дітей з особливими потребами з огляду на інтеграцію таких дітей в єдину освітню систему загальноосвітньої школи. У той же час практика свідчить, що ці діти можуть перебувати на індивідуальному, інтегрованому чи інклюзивному навчанні. Проте незалежно від форми здобуття освіти, залучення дітей з особливими освітніми потребами до будь-якого навчального закладу передбачає психологічне супроводження, оскільки якими б не були потенційні можливості розвитку дитини, у неї завжди залишаються специфічні труднощі в процесі навчання і соціалізації, зумовлені порушеннями розвитку.

Відтак, зроблено спробу розкрити психологічний супровід як комплексну систему психологічних умов, підтримки, допомоги, що забезпечує успішне перебування кожної дитини в конкретному освітньому середовищі.

Ключові слова: психологія, психологічна підтримка, стратегії, діти з особливими потребами, соціалізація.

R.G. Protsyuk, L.I. Prokhorenko, Strategies for psychological support of children with special needs in an inclusive environment

The article outlines the basic strategies of psychological support for children with special needs in view of the integration of such children into the unified educational system of the comprehensive school. At the same time, practice shows that these children today can be individually, integrated or inclusive. However, regardless of the form of education, the involvement of a child with special educational needs in the institution requires its obligatory psychological support, because whatever the potential for the development of the child, it always has specific difficulties caused by impaired development. Therefore, an attempt was made to reveal psychological support as a comprehensive system of psychological conditions, support, assistance, which ensures the successful stay of each child in a specific educational environment.

Keywords: psychology, psychological support, strategies, children with special needs, socialization.

Ратифікація Україною низки міжнародних документів про захист прав осіб з особливими потребами визначають загальнодержавні шляхи реорганізації системи освіти, зокрема створення альтернативного освітнього середовища для дітей, які мають ті чи інші порушення, пов'язані з психічними та фізичним здоров'ям, приміром затримка психічного розвитку, розлади аутистичного спектра, порушення інтелектуального розвитку, зору, слуху, мовлення, опорно-рухового апарату. У контексті інклюзивної форми пріоритетними кроками є: відмова від стереотипних поглядів на учнів з особливими освітніми потребами; урахування різних стилів навчання, відповідно до освітніх потреб кожної дитини; соціалізація дітей засобами залучення у освітній процес на рівні з їхніми однолітками з нормальним нейропсихічним (нормотиповим) розвитком; зосередження на співпраці, а не на конкуренції; адаптація / модифікація навчальних матеріалів; налагодження співробітництва та підтримки серед учнів класу, батьків, фахівців;

проведення в процесі навчання широкого спектру корекційно-розвивальної роботи та ін. [1; 5]. Тобто, створення інклюзивного освітнього середовища забезпечує оптимальний розвиток та здобуття якісної освіти цими дітьми в умовах навчального закладу,

Втім перебування дітей з особливими потребами в широкому соціумі без спеціальної психологічної допомоги, спрямованої на введення дитини у навчальне середовище, вкрай проблематичне.

З метою врегулювання нормативно-правового забезпечення щодо організації навчального процесу для дітей з особливими потребами Кабінетом Міністрів України затверджено Постанову про порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах, у якій, серед іншого, передбачено створення психологічної служби в системі освіти, що позиціонується на створенні оптимальних умов для успішного навчання, виховання, *самовизначення* і самореалізації таких дітей [9].

Серед переліку основних проблем, що перелічені у Постанові, бодай не найважливіше місце відведено розв'язанню питань інтеграції дітей з особливими освітніми потребами у освітній простір, зокрема напрямам роботи щодо розв'язання завдань повноцінного розвитку таких осіб, формуванню їхньої мотивації до самовиховання і саморозвитку, створення відповідних умов пристосування освітнього середовища до потреб дитини шляхом надання їй додаткових послуг та форм підтримки у процесі навчання й ін.

Поміж основних завдань психологічного супроводу важливе місце посідають, саме ті, які спрямовані на актуалізацію особистісного потенціалу розвитку дитини з особливими потребами, формування позитивних міжособистісних стосунків таких дітей з їхніми ровесниками у процесі внутрішньошкільної інтеграції, психолого-педагогічну оцінку особливостей розвитку, спілкування, навчання, професійної орієнтації, соціальної адаптації дитини, зокрема: визначення індивідуальних особливостей психічного розвитку дитини (вивчення співвідношення рівня розумового розвитку

дитини і вікової норми, рівня розвитку пізнавальної сфери, особливостей емоційно-вольової сфери, індивідуально-типологічних особливостей, рівня розвитку комунікативних здібностей, рівня сформованості навчальної мотивації, темпу діяльності, утомлюваності та розумової працездатності й ін.); проведення психокорекційної роботи з метою розвитку потенційних можливостей та формування особистості; відстеження соціально-психологічного клімату в колективі та статусу дитини в групі; моніторинг рівня адаптованості та соціалізації учня; сприяння соціальній інтеграції дитини (залучення в позакласну і, навіть, позашкільну діяльність) [4; 5; 8].

Практично, всі ці завдання втілено у моделях соціального, психологічного та педагогічного супроводів дітей з особливими потребами, в яких, першочерговими є виявлення особливостей особистісного розвитку дитини та її соціального становлення в умовах школи. Згідно цих завдань здійснюються моніторингові відстеження, що ведуться у таких напрямках: вивчення *особистості* (рівня особистісного розвитку, вихованості, моральної та ціннісної орієнтації, життєвих цілей, рівня свідомості і смисложиттєвих орієнтацій); вивчення *колективу* (з'ясування структури взаємин за соціометричним статусом, ступеня задоволеності шкільним життям, взаємопорозуміння у шкільному колективі й ін.); вивчення *сім'ї* (характеру взаємин між батьками та дитиною, моральних цінностей та пріоритетів сім'ї, ставлення батьків до виховання дитини та ін.) [4; 5; 6].

Принагідно нагадати, що система психологічного супроводу реалізується через основні технології оцінки та формування особистості дітей з особливими потребами в освітньому просторі, які містять такі напрями: *когнітивно-ціннісний* (значима для дитини соціальна діяльність, знання про суспільство та самого себе, вміння їх інтегрувати, навички соціальної взаємодії, конструктивні способи взаємодії у важких ситуаціях); *мотиваційно-особистісний* (ставлення до суспільства, що відображене у особистісній мотивації, цінностях та якостях дитини, зокрема мотивах саморозвитку та досягнення, цінностях «Я» та цінностях «іншого»,

мотиваційної тенденції розвитку особистості в структурі соціальної компетентності); *соціальний* (соціальної компетентності школярів як емоційно-ціннісної, що виявлявся в умінні розуміти власні емоції та адекватно реагувати на емоційні прояви однолітків); *морально-ціннісний* (здатності дитини відчувати власну гідність, до співробітництва, визначати власну позицію, толерантності); *поведінково-діяльнісний* (вмінь дитини визначати мету комунікації, застосовувати ефективні стратегії спілкування залежно від ситуації, вмінь емоційно налаштовуватися на спілкування з іншими, продуктивно співпрацювати з різними партнерами в групі та команді, застосовувати технології трансформації та конструктивного розв'язання конфліктів, брати на себе відповідальність та ін.); *знаннявий* (характеризує знання про правила комунікації, суспільство та суспільні закони, процеси прийняття суспільних рішень, спілкування з іншими та розв'язання конфліктних ситуацій та ін.) [1; 2; 7; 10].

Важливою складовою технології психологічного супроводу є когнітивно-ціннісні стратегії, які представлені знаннями про сутність, структуру, функції соціальної компетентності, девіантної поведінки, про сутність здорового способу життя; знання про якості особистості, що дозволяють успішно соціалізуватися в суспільстві, наявність і рівень розвитку їх у себе; знання про способи взаємодії людей у суспільстві). Функціональний параметр когнітивної активності дає змогу визначати когнітивний вимір присутності людини (людей) у взаємодії із складними психічними системами, що виконують когнітивні функції, виявити різноманітність когніцій. Як когніції, розглядаються сприйняття, мовна діяльність, пам'ять, уявлення та ін. Когнітивна активність особистості відбувається у вигляді з'ясування цілісності внутрішнього та зовнішнього: як функціональної взаємодії із середовищем «тут» і «тепер» і водночас як дії, заглибленої в перцептивний особистісний досвід та опосередкованої у візуальних образах [7].

Складність будь-якої когнітивної системи залежить від кількості та різноманітності включених у неї знань, тому у структурі когнітивних

стратегій, варто віддати належне знанням стратегіям, які необхідні для виконання певного виду діяльності, та ступеню розуміння сутності основних понять (уміння аналізувати ситуації взаємодії людей; правильно оцінювати вербальну і невербальну експресію у взаємодії з іншими людьми; передбачати наслідки діяльності та поведінки своєї та інших; логіка соціальної взаємодії; та навички конструктивної взаємодії з оточуючими; комунікативного контролю; товариськості; організації продуктивної, соціально-орієнтованої діяльності) особами з особливими потребами [1].

У процесі діяльності, соціальної взаємодії засвоювані знання функціонують не лише як засоби розв'язання пізнавальних задач, а й вміщуються в регуляційну основу побудови нових дій (постановка нових завдань і цілей). При формуванні соціальної взаємодії осіб з особливими потребами, засвоєні знання включаються в психологічні механізми побудови і регулювання нових дій як змістові детермінанти цілепокладання, виконуючи роль засобів визначення цілей у процесі їх постановки.

У цьому контексті, поведінково-діяльнісні стратегії психологічного супроводу осіб з особливими потребами визначаються мірою ціннісного ставлення суб'єкта до соціуму через поведінку та діяльність, тобто через сукупність психологічних властивостей індивіда, які формують його поведінку у суспільстві, побудовану на адекватних реакціях у критичних ситуаціях, що виявляються в упевнених рішеннях щодо соціально-психологічних змін і впливу різних чинників, а також у психологічній рівновазі й етичному ставленні до інших індивідів у суспільних відносинах.

Важливу роль у наданні спеціалізованої підтримки особам з особливими потребами щодо їх соціалізації відіграє вивчення впливу мотивації на діяльність та поведінку. Відтак, у системі психологічного супроводу особливого сенсу набувають мотиваційно-особистісні стратегії, які відбивають соціальну відповідальність, емоційну стійкість, соціабельність, особистісну активність, адекватну самооцінку, вольовий контроль, впевненість у собі та ін. Мотиваційно-особистісні стратегії мають

соціальне спрямування, тобто містять діагностування та формування у осіб з особливими потребами, соціальної, соціально-когнітивної та комунікативної компетенцій, що вміщують обізнаність із соціальними нормами, законами соціуму, опанування способів побудови безконфліктних стосунків, сформованість у них вмінь обирати адекватні способи спілкування з однолітками та дорослими, виявляти в мовленнєвій комунікації свою індивідуальність тощо [1; 3; 4; 8].

Мовлячи про мотиваційно-особистісні стратегії психологічного супроводу осіб з особливими потребами вартує наголосити на морально-ціннісних, які передбачають формування ціннісних орієнтацій і взаємопов'язані з когнітивними, мотиваційними, емоційними та поведінковими. У сукупності ці стратегії характеризують спрямованість і зміст діяльності особистості, мотивують і визначають загальний підхід до світу, до себе, надають сенсу та спрямованості особистісним позиціям, поведінці, вчинкам. У своєму підґрунті цінності мають особистісні прояви (ціннісні орієнтації, настанови, переконання, прагнення, інтереси, наміри, бажання та ін.). Ціннісні орієнтації утворюють вісь свідомості, що забезпечує стійкість особистості, прийнятність певного типу поведінки і діяльності й виражаються в спрямованості потреб та інтересів, виступають важливим фактором, що зумовлює мотивацію дій та вчинків особистості [1; 4].

Морально-ціннісні стратегії в системі психологічного супроводу осіб з особливими потребами невід'ємно пов'язані з поведінково-діяльнісними, завдання яких спрямовані на формування здатності людини відстоювати і захищати свої інтереси (асертивна поведінка), в основі якої міститься свідоме ставлення суб'єкта взаємодії як до самого себе, так і до партнера, відповідальність за себе, свої вчинки і ситуації, в які він потрапляє. До якісних параметрів поведінково-діяльнісної системи особистості відносять: знання про основні цінності суспільства, на основі яких здійснюється вибір власних цінностей, інтеріоризованих особистістю, їх соціальний чи

асоціальний характер, що вченими розглядається як регулятивний вплив обраних цінностей на соціальну поведінку та ін.

Отже, об'єднання особистісних, поведінково-діяльнісних, когнітивних та морально-ціннісних стратегій в системі психологічного супроводу пояснюється спільними характеристиками, які містяться у змісті кожного з них: наявність знань, соціальних уявлень, системи цінностей особистості та розуміння нею соціальної дійсності. У цьому сенсі, когнітивні стратегії супроводу осіб з особливими потребами спрямовані на формування соціальної компетентності та якостей особистості, що допомагають їй успішно соціалізуватися в суспільстві, морально-ціннісні – на наявність життєвих орієнтацій, що забезпечують прийняття здорового способу життя як особистої та соціальної цінності, діяльнісні і поведінково-діяльнісні – представлені мірою ціннісного ставлення особи до соціуму через поведінку та діяльність, зокрема соціальні вміння та навички; особистісні і морально-ціннісні – спрямовані на формування соціальної відповідальності, емоційної стійкості, соціабельності, особистісної активності, адекватної самооцінки, вольового контролю, упевненості у собі, мотивації досягнення й ін.

Таким чином, психологічний супровід осіб з особливими освітніми потребами – це цілісна, системно організована діяльність, у процесі якої створюються соціально-психологічні й педагогічні умови для успішного навчання й розвитку кожної особи як в освітньому середовищі так і у соціумі. Як будь-яка система, психологічний супровід містить певні стратегії, які спрямовані на актуалізацію саморозвитку людини, її прагнення до особистісного росту, соціальне становлення.

Безперечно, психологічний супровід є комплексною технологією соціально-психологічної та психолого-педагогічної підтримки й допомоги дитині з особливими освітніми потребами у вирішенні завдань розвитку, навчання, виховання, соціалізації, які спрямовані на:

- створення умов для успішної адаптації до навчання дітей з особливими освітніми потребами;

- сприяння у формуванні адекватного сприйняття вимог соціуму, функцій соціальної взаємодії і співвідношення їх зі своїми моделями соціальних взаємин та можливостями, індивідуально-типологічними характеристиками;

- формування психологічної компетентності, психологічної культури як динамічного новоутворення особистісного і професійного розвитку дорослих осіб;

- створення умов для формування позитивної особистісної Я-концепції, впевненості у власних силах, своєму потенціалі, здатності до глибоких міжособистісних стосунків;

- підтримка особистості у визначенні і проектуванні життєвої стратегії на подальші етапи життєдіяльності;

- розробка рекомендацій, пов'язаних з організацією самостійної навчальної діяльності;

- навчання прийомам саморегуляції, самоконтролю, конструктивним способам подолання вікових криз і особистісних проблем;

- формування установок на постійний саморозвиток, самовдосконалення і самоосвіту тощо.

Беззаперечною істиною є те, що психічні процеси і властивості є основою психічної діяльності людини, і вся історія експериментальної психології є доказом тому. Когнітивні (пізнавальні) процеси формують інформаційну та орієнтовну основу психіки, відображаючи внутрішню та зовнішню реальність, впливаючи на поведінку суб'єкта, і тоді, як властивості пов'язані з регулятивною функцією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуріна З. В. Психологічний супровід адаптації дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітній школі [Електронний ресурс] / З. В. Гуріна // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки. – 2015. – Вип. 128. – С. 81-84. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2015_128_20.

2. Вассерман Б. Про вплив мотивації на продуктивність мнемічних процесів / Вопросы психологии. – № 6. – 1995. – С. 34-41.
3. Виноградова Л. Інтелектуальний контроль: метакогнітивні аспекти інтелектуальної регуляції. – К., 2009. – С. 51-56.
4. Засенко В.В., Прохоренко Л.І. Нова українська школа – стратегія розвитку освіти дітей з особливими потребами / В.Засенко, Л.Прохоренко // NaukaEdukacjaWychowanieIPraca. – Warszawa-Siedlce. – 2018. – С. 149-158.
5. Концепція розвитку інклюзивної освіти: проект» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/gr/obg/>.
6. Левун Н.І. Концептуальні аспекти інклюзивної освіти та характеристика інклюзивного освітнього середовища / Н.І.Левун // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 40 (2). – С. 110-114. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspo_2013_40%282%29__20.
7. Максименко С.Д. Когнітивна психологія в контексті дослідження пам'яті людини / С. Д. Максименко, І. Д. Пасічник // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Психологія і педагогіка. – 2012. – Вип. 20. – С. 3-16. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2012_20_3.
8. Національна Асамблея Інвалідів України. Програма «Через освіту до соціальної інтеграції» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naiu.org.ua>.
9. Постанова кабінету міністрів України «Про затвердження порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» від 15 серпня 2011 р. № 872. Режим доступу : <https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/872-2011-%d0%bf?lang=ru>.
10. Norman D. Models of Human Memory. – N. Y. : Academic Press, 1990. – P. 10-32.

REFERENCES

1. Hurina Z. V. Psykholohichnyi suprovid adaptatsii ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy u zahalnoosvitnii shkoli [Elektronnyi resurs] / Z. V. Hurina //

- Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriiia : Psykholohichni nauky. – 2015. – Vyp. 128. – S. 81-84. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2015_128_20.
2. Vasserman B. Pro vpliv motivaczi`yi na produktivni`st` mnemi`chnikh procesi`v / Voprosy` psikhologii. – № 6. – 1995. – C. 34-41.
 3. Vinogradova L. I`ntelektual`nij kontrol`: metakogni`tivni` aspekti i`ntelektual`noyi regulyaczi`yi. – K., 2009. – C. 51-56.
 4. Zasenکو V.V., Prokhorenko L.I. Nova ukrainska shkola – stratehiia rozvytku osvity ditei z osoblyvymy potrebamy / V.Zasenکو, L.Prokhorenko // NaukaEdukacjaWychowanieIPraca. – Warszawa-Siedlce. – 2018. – S. 149-158.
 5. Kontseptsiiia rozvytku inkluiyivnoi osvity: proekt» // [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mon.gov.ua/gr/obg/>.
 6. Levun N.I. Kontseptualni aspekty inkluiyivnoi osvity ta kharakterystyka inkluiyivnoho osvitnoho seredovyscha / N.I.Levun // Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity. Pedahohika i psykholohiia. – 2013. – Vyp. 40 (2). – S. 110-114. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspo_2013_40%282%29__20.
 7. Maksymenko S.D. Kohnityvna psykholohiia v konteksti doslidzhennia pamiaty liudyny / S. D. Maksymenko, I. D. Pasichnyk // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriiia : Psykholohiia i pedahohika. – 2012. – Vyp. 20. – S. 3-16. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2012_20_3.
 8. Natsionalna Asambleia Invalidiv Ukrainy. Prohrama «Cherez osvitu do sotsialnoi intehratsii» // [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://naiu.org.ua>.
 9. Postanova kabinetu ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia poriadku orhanizatsii inkluiyivnoho navchannia u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh» vid 15 serpnia 2011 r. № 872. Rezhym dostupu: <https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/872-2011-%d0%bf?lang=ru>.
 10. Norman D. Models of Human Memory. – N. Y. : Academic Press., 1990. – P. 10-32.